

UDK:821.133.1.09

Pregledni rad

Jovana SLIJEPČEVIĆ (Podgorica)

jovana.slijepcevic@gmail.com

ŽORŽ SAND I PITANJA UMJETNOSTI I KNJIŽEVNOSTI

Godine 1878. posthumno su objavljena *Pitanja umjetnosti i književnosti*, zbirka kritičkih tekstova koje je Žorž Sand za života objavila u većini tada poznatih francuskih časopisa. Drugo izdanje knjige iz štampe izlazi tek krajem XX vijeka i daje nam uvid u te gotovo zaboravljene tekstove. Ovaj rad daje njihov kraći pregled, prethodno se osvrnuvši na književno stvaralaštvo Sandove i vrijeme u kojem je živjela, a nju predstavlja u novom svijetlu.

Ključne riječi: *Žorž Sand, kritika, umjetnost, književnost, žensko pisanje, feminizam*

Mali je broj žena koje su u francuskoj književnosti bile tako aktivne kao Žorž Sand (Georges Sand, 1804–1876). Pravog imena Oror Dipen (Aurore Dupin), živjela je u vremenu koje su obilježile ogromne socio-političke, ekonomske i kulturne promjene i koje nije bilo naklonjeno ženama koje su htjele da zauzmu zasluženno mjesto među piscima, iako se njihova svijest u XIX vijeku uveliko transformisala, a u modernosti vidjela jedna velika šansa. Tako grofica Daš¹ (comtesse Dash) u predgovoru za svoju *Knjigu žena (Le Livre des femmes, 1860)* piše:

„Ovaj vijek, koji želi sve da izmisli, sve da uništi; ovaj vijek, za koga prošlost nema relikviju koja bi bila sveta; ovaj vijek je, u svojim ludim i pogrešnim danima, smislio da promjeni položaj žena; nastojao je da nas inspiriše idejama o nezavisnosti, o pobuni protiv situacije koja nam je nametnuta...”²

¹ Gaboriel An Sintern, vikontesa de Sen-Mar (Gabrielle Anne Cisterne, vicomtesse de Saint-Mars, 1804–1872), ostala je upamćena po prijateljstvu i saradnji s Aleksandrom Dimom (Alexandre Dumas), pod čijim je imenom, između ostalog, objavila i *Memoare jednog slijepca (Mémoires d'un aveugle, 1856)*.

² Comtesse Dash, *Le Livre des Femmes*, Librairie Nouvelle, Paris, 1860, p. 1. („Ce siècle, qui veut tout innover, tout détruire; ce siècle, pour qui le passé n'a pas une relique qui soit

Činjenica je da će Francuskinje dobiti mogućnost da se izražavaju, pišu memoare i da objavljuju romane i članke u novinama, ali tu mogućnost će i dalje koristiti stidljivo, između ostalog, potpisujući se lažnim, i to najčešće muškim imenima, a sve to će biti praćeno negodovanjem i burnim reakcijama s – do tada najviše priznate – muške strane. Oštra kritika svakako nije zaobišla ni Sandovu. I ona je bila jedna od onih koje su uzele muški pseudonim, kojim je nastavila da potpisuje djela čak i kada više nije bilo potrebe za time. Najgrublju kritiku je za života dobijala od Bodlera (Charles Baudelaire). U svom djelu *Moje ogoljeno srce* (*Mon cœur mis à nu*, 1864), on komentariše: „Ona je glupa, ona je naporna, ona je pričljiva. U svojim moralnim idejama, ona ima istu jačinu mišljenja i istu istančanost osjećaja kao kućepaziteljke i prostitutke“.³ Možda je ona svojim slobodnjačkim idejama i ponašanjem, na primjer, oblačeći se kao muškarac kako bi uspjela da dopre do brojnih mjesta koja su za žene u to doba još uvijek bila zabranjena (ogranci biblioteka, sudnice), opovrgavala njegov stav da žena ne može da bude dendi, to jest da njeguje kult sopstva. Svojom nesvakidašnjom hrabrošću ona je ipak uspjela da se svima suprotstavi, da ostvari cilj i da se oslobodi svih stega – pisanjem. Potvrdu za napor je, malo po malo, počela da dobija od mnogih uglednih ljudi toga vremena. Poznavala je i održavala prijateljske i ljubavne veze s velikim stvaraocima – Listom (Ferenc Liszt), Šopenom (Fryderyk Franciszek Szopen), Miseom (Alfred de Musset) – spomenimo samo neke od onih koji su u njoj prepoznali nekoga ko im je po talentu bio jednak. Vremenom je Sandova postala inspiracija mnogim piscima koji su priznali u kojoj mjeri je ona uticala na njihov rad. Dovoljno je reći da je Marsel Prust (Marcel Proust) više puta spominje u djelu *U potrazi za izgubljenim vremenom* (*À la recherche du temps perdu*, 1913–1927). U prvom tomu knjige, on navodi: „Još nikada nisam čitao prave romane. Čuo sam da kažu da je Žorž Sand tipičan romansijer. Već to me je nagnalo da u *Nahočetu Fransoa* zamišljam nešto neodredivo i divno“.⁴

sacré ; ce siècle, dans ses jours de folie et d'erreur, a imaginé de changer la condition des femmes; il a cherché à nous inspirer des idées d'indépendance, d'insurrection contre la situation qui nous est imposée...” Dostupno na : <http://books.google.com/> [13. 09. 2013.] Svi citati su dati u prevodu autora rada.

³ Charles Baudelaire, *Journaux intimes – Fusées, Mon cœur mis à nu*, Les Editions G. Crès, Paris, 1920, p. 63. („Elle est bête, elle est lourde, elle est bavarde. Elle a, dans les idées morales, la même profondeur de jugement et la même délicatesse de sentiment que les concierges et les filles entretenues...” Dostupno na : <http://gallica.bnf.fr/> [13. 09. 2013.]

⁴ Marcel Proust, *À la recherche du temps perdu, A côté de chez Swann, Partie I – Combray*, Livres en édition électronique, p. 37. („Je n'avais jamais lu encore de vrais romans. J'avais entendu dire que George Sand était le type du romancier. Cela me disposait déjà à imaginer dans *François le Champi* quelque chose d'indéfinissable et de délicieux”) Dostupno na : <http://www.feedbooks.com/> [13. 09. 2013.]

Spisateljica je obilježila pripovjedačevo djetinjstvo u Kombreu, gdje je nje-gova majka uobičajavala da mu iščitava romane Sandove, tako mu otkrivajući svijet književnosti. Kad je odrastao, znao je da je njegov poziv pisca odavno određen, budući da se u njemu iznova budio ključni osjećaj koji je vezan za čitanje romana *Nahoče Fransoa* (*François le Champi*, 1850).

Djelo Žorž Sand po svojim odlikama pripada romantizmu, epohi koju još početkom XIX vijeka najavljuju Šatobrijanovi *Atala* i *Rene* (Chateaubriand – *Atala*, 1802; *René*, 1802), teoretska djela Gospođe de Stal – *O književnosti* i *O Njemačkoj* (Madame de Staël – *De la littérature*, 1800; *De l'Allemagne*, 1814) i *Adolf Benžamena* Konstana (Benjamin Constant – *Adolphe*, 1816), epohi koja prvenstveno izražava „weltschmerz“ – svjetski bol – nejasan i neizlečiv za većinu umjetnika (individualista, sanjara, zanesenjaka) koji će patiti od njega – Lamartin (Alphonse de Lamartine), Vinji (Alfred de Vigny), Mise, Igo (Victor Hugo). Najveći broj romana Sandove – među kojima se izvajaju *Indijana* (*Indiana*, 1832), *Lelija* (*Lélia*, 1833), *Đavolja bara* (*La Marre au Diable*, 1846), *Mala Fadeta* (*La Petite Fadette*, 1849), zatim njena autobiografija *Priča mog života* (*Histoire de ma vie*, 1854–1855), bio je dostupan čitalačkoj publici toga vremena. Kao romansijerka, ona je stvorila širok dijapazon ženskih likova opisavši ih na ubjedljiv i sebi svojstven način, a u autobiografiji je čak predložila univerzalizaciju ženskoga iskustva. Zbog toga se, kad se danas govori o njoj, govori i o začecima feminizma u kojem se ona, kroz književnost, među prvima otvoreno borila za slobodu žena, feminizmu koji će svoj procvat doživjeti mnogo kasnije, tek u drugoj polovini prošloga vijeka i za svoju Bibliju uzeti kultno djelo Simon de Bovoar – *Drugi pol* (Simone de Beauvoir – *Le Deuxième sexe*, 1949). Pa ipak, Žorž Sand u svojim težnjama nikad nije bila radikalna, kao što je to bio slučaj sa socijalističkom aktivistkinjom i feministkinjom Florom Tristan⁵ čije su ideje, na primjer, zahvatale ekonomski plan i u to vrijeme nijesu bile ni razumljive ni prihvaćene, dok su se ideje Sandove polako proširile Evropom, a do danas većinom i realizovale. Ona se prvenstveno zalagala za jednakost polova, ravnopravnost u braku (samim tim i za iste odgovornosti u porodici) i pred sudom, a za neko buduće vrijeme je ostavila pitanje jednakosti građanskih prava. Stručnjaci za njen feminizam kažu da je promišljen. Tako Fernand Bassan (Fernande Bassan) u jednom eseju pojašnjava da ona želi da žene koje su

⁵ Flora Tristan (Flora Tristan, 1803–1844), ključna figura društvene debate 40-ih godina XIX vijeka koja je doprinijela otvaranju puta internacionalističkom socijalizmu. Zanimljivo je da je upravo ona među prvima koristila izraz „radnička klasa“ („classe ouvrière“). Najznačajnija djela: *Potreba da se dobro dočekaju žene strankinje* (*Nécessité de faire un bon accueil aux femmes étrangères*, 1835), *Šetnje u Londonu* (*Promenades dans Londres*, 1840), *Radnički sindikat* (*Union ouvrière*, 1843).

manje od nje pripremljene izbjegnute poteškoće koje su nju snašle i da „doprinosi mijenjanju društva tako loše sačinjenog za potlačene“⁶, to jest za njih. Dijana Hilari Hodgson-Verdon (Diane Hilary Hodgson-Verdon) Sandovu smatra konzervativnom u odnosu na feministkinje poput Žan Deruen (Jean Deroin) ili Kler Demar (Claire Démar), budući da jedino ona među njima predlaže postepenu reformu društva, koja treba da počne u porodičnom okrilju. „Što se više njeni romani usmjeravaju na porodični život i obrazovanje, to njen feminizam postaje sve blaži“.⁷ Socijalistički principi će u romanima Sandove dobiti sve istaknutije mjesto, a u određenom trenutku će čak prerasti u idealizam koji prati moralizatorski ton. Sandova je, takođe, pacifista, jer je za razliku od gorepomenutih ženskih boraca vjerovala da se do cilja može doći mirnim putem; poznato je da je osuđivala militantne feminističke klubove toga vremena, među kojima je najpoznatiji bio *Vezuvljanke* (*Vésuviennes*).

Premda je za života objavila veliki broj kritičkih članaka u tada poznatim časopisima⁸, a sa socijalistom Pjerom Leruom (Pierre Leroux) osnovala *Nezavisni časopis* (*La Revue indépendante*) u kojem se vatreno zalagala za socijalnu pravdu, budućim generacijama je ipak ostala najmanje poznata kao kritičar, što i nije toliko čudno ako se uzme u obzir rezervisanost časopisa za uži krug istraživača. Na inicijativu njena sina Morisa Sanda (Maurice Sand) i njegove žene Line Kalamate (Lina Calamatta) posthumno su objavljena *Pitanja umjetnosti i književnosti* (*Questions d'art et de littérature*), djelo koje čini izbor tih članaka, uz pojedine predgovore koje je pisala za svoje knjige. Od 1878. godine, kada su *Pitanja* izašla iz štampe, pa sve do pred kraj XX vijeka, ona nijesu doživjela nijedno drugo izdanje, a danas predstavljaju najdosupniji izvor za upoznavanje Sandove kao novinara, hroničara, i naročito kao kritičara⁹.

Čitajući tu zbirku tekstova, otkrivamo sljedeće: umjetnost je shvaćena kao „oblik istine“ koji je napretku podjednako potreban kao, tada naročito aktuelne, političke polemike ili parlamentarne diskusije. Oblici umjetnosti su u to vrijeme, po riječima Sandove, bili „sekundarne manifestacije jav-

⁶ Fernande Bassan, „Le féminisme de George Sand à propos d'Indiana“ in : *Carrefour de cultures*, Tübingen : Narr, 1993, p. 164. („Elle contribue à changer la société si mal faite pour les opprimés“.)

⁷ Diane Hilary Hodgson-Verdon, *Le Moralisme féministe de George Sand dans son œuvre romanesque entre 1837 et 1849*, McGill University, 1971, p. 87. („Plus les romans de George Sand se centrent sur la vie familiale et sur l'éducation, plus son féminisme s'atténue“.)

⁸ *Sloboda* (*La Liberté*), *Reforma* (*La Réforme*), *Časopis dva svijeta* (*La Revue des deux mondes*), *Štampa* (*La Presse*), *Umjetnik* (*L'Artiste*), *Ilustracija* (*L'Illustration*), *Svijet* (*Le Monde*), itd.

⁹ Knjiga je izašla iz štampe 1991. godine u Parizu, u ediciji FEMMES (ŽENE), i to izdanje je korišćeno pri pisanju ovog rada.

nog duha¹⁰, ali samo principijelno. Njena misao se temelji na vjerovanju da umjetnost pripada svima, to jest i ljudima iz naroda, a ne samo istaknutim pojedincima.

Dominantan plan objavljivanja njenih kritičkih tekstova ne postoji. U svojoj sveukupnosti, oni ukazuju na tematsku raznovrsnost, a samim tim i na svestranost njihovog autora. Stil Sandove je jasan i jednostavan, a kritika najčešće subjektivna i deskriptivna – vokabular obiluje riječima ushićenja i negodovanja, bez ikakve zadržke. Ona ne nastoji da nametne određenu normu koja će pošto-poto biti prihvaćena, budući da je svjesna da je u razmatranjima književno-umjetničkih pitanja kriterijume teško odrediti. Da bismo se u to uvjerili, dovoljno je poći od pitanja ukusa, uslovitelja bilo kojeg estetskog doživljaja – ko će njega definisati? – pita se Sandova, i dodaje: „Ukus je jedna velika misterija koja nema opipljiv karakter. Potpuno izmiče samovolji kritike. On samo sam sebe može da ocjeni.“¹¹

I pored ličnog pečata koji ostavlja na svakoj ispisanom stranici, što bi mnogi kritičari osudili kao preveliko udaljavanje od objektivnog i vjerodostojnog, zaboravljajući da se ne radi o klasičnom pozorištu i njegovim striktnim pravilima, Žorž Sand ipak pokazuje sposobnost da analitički prouči postavljeni problem. Primjer za to pronalazimo u njenom članku o Senankurovom *Obermanu* (Étienne Pivert de Senancour – *Obermann*, 1804), u kom ona, privučena Obermanom kao arhetipom romantičarskoga junaka, daje jedno zanimljivo viđenje:

„Premda moralna patnja može da bude podijeljena na bezbroj vrsta, [...] postoji nekoliko onih osnovnih iz kojih sve ostale boli više-manje odmah proizilaze. Postoji: 1° strast ometena u svom razvoju, to jest čovjekova borba protiv stvari; 2° osjećaj viših sila, bez volje koja bi ih mogla ostvariti; 3° osjećaj nepotpunih sila, jasan, očigledan, nesumnjiv, postojan, priznat: ove tri vrste patnje mogu da budu objašnjena i sažeta u ova tri imena: Verter, Rene, Oberman“.¹²

¹⁰ George Sand, *Questions d'art et de littérature*, Editions des femmes, Paris, 1991, p. 177. („des manifestations secondaires de l'esprit public“)

¹¹ *Ibidem*, p. 182. („Le goût, c'est un grand mystère, et qui n'a pas de critérium palpable. Il échappe absolument à l'arbitraire de la critique. Il ne peut être jugé que par lui-même“.)

¹² *Ibid.*, p. 50. („Quoique la souffrance morale puisse être divisée en d'innombrables ordres, [...] il y a plusieurs ordres principaux dont toutes les autres douleurs dérivent plus ou moins immédiatement. Il y a : 1° la passion contrariée dans son développement, c'est-à-dire la lutte de l'homme contre les choses ; 2° le sentiment des facultés supérieures, sans volonté qui les puisse réaliser ; 3° le sentiment des facultés incomplètes, clair, évident, irrécusable, assidu, avoué : ces trois ordres de souffrances peuvent être expliqués et résumés par ces trois noms : Werther, René, Obermann“.)

Ovaj roman u pismima, u kojima se istovremeno evociraju usamljenost jednog neshvaćenog čovjeka i ljepota švajcarskih predjela, nije doživio uspjeh po svom objavljivanju, 1804. godine. Njegovu vrijednost će 30-ih godina XIX vijeka otkriti romantičari, a među njima i Sandova – upravo će na njen nagon čak i Franc List posvetiti *Obermanu* dva klavirska komada u svom poznatom ciklusu muzičkih minijatura pod nazivom *Godine hodočašća*. Spisateljin članak datira iz 1833. godine, i u njemu ona ističe novitet samog predmeta koji Senankur obrađuje, a naročito psihološku dimenziju romana; isti članak će, sedam godina kasnije, bez ijedne prepravke biti uzet za predgovor *Obermana* u Šerpantjeovom izdanju. Ustvari, čest je slučaj da neki tekst Sandove doživi više izdanja – njen odgovor na brošuru *Žene u Akademiji* (*Les Femmes à l'Académie*, 1863), koju je potpisao izvjesni J.S., doživio je nevjerovatan uspjeh kod čitalačke publike, te je već sledeće nedelje ponovo objavljen. Ona je taj rad nasloвила pitanjem *Zbog čega žene u Akademiji?* (*Pourquoi les femmes à l'Académie?*, 1863) i kroz njega je iskazala stav o toj instituciji, koju je smatrala izrazito paseističkom: „Kao i mnoge druge veličine prošlosti, Francuska akademija je jedna beskorisna veličina, i samim tim se pred nama nalazi kao lampa koja prestaje da gori“¹³. Ona ovu instituciju vidi kao sve osim kao Francusku akademiju, „osnovanu da prepozna, podstiče i nagradi talent“¹⁴. U jednoj takvoj instituciji ne postoji mjesto za žene, isto kao što ono ne postoji ni u Senatu, ni u zakonodavnom organu. Sandova smatra da Akademija ne može da ponudi ono što više nema, i kritikuje je što je izgubila priliku da se prikaže u boljem svijetlu time što, između ostalog, u svoje redove nije primila ženske pisce kao što su gospođa De Stal ili Delfin de Žirarden (Delphine de Girardin). Akademija za nju predstavlja ostatak književnog feudalizma, i svaki pisac ima pravo da protestuje protiv nje, budući da „svaki ozbiljni duh u sebi nosi svoju sopstvenu Akademiju“¹⁵.

Interogacija je svojstvena Sandovoj u njenim prikazima, to postaje njen kritički postupak – sokratovski – budući da ona postavlja pitanja koja slušaocima, to jest čitaocima ukazuju na njihove sopstvene zablude. Ona na taj način privlači željenu pažnju i stvari preokreće u svoju korist, a onda nastupa sa istinskim žarom – objašnjava, opravdava, ubjeđuje. Njena sugestivnost je izrazito visokog stepena. Pojedine tekstove – *O Mari Dorval*¹⁶ (*De Marie*

¹³ George Sand, *opere citato*, p. 268. („[...] comme bien d'autres grandeurs du passé, l'Académie française est une grandeur inutile et dès lors placée devant nous comme une lampe qui achève de brûler“.)

¹⁴ *Ibid.*, p. 265. („instituée pour distinguer, encourager et récompenser le talent“.)

¹⁵ *Ibid.*, p. 269 („chaque esprit un peu sérieux porte en soi sa propre Académie“.)

¹⁶ Rođena Delone (Marie-Amélie-Thomas Delaunay, 1798–1849), Mari Dorval je jedna od najpoznatijih francuskih glumica XIX vijeka.

Dorval, 1837), *Povodom Male Fadete* (*A propos de la Petite Fadette*, 1848) – objavila je u formi imaginarnog dijaloga, što je u njih unijelo posebnu književnu notu, a njoj dozvolilo da se izrazi s više slobode. Na primjeru *Male Fadete* vidimo da Sandova ne zaobilazi da piše ni o svojim djelima. Preduslov svakog komentara te vrste jeste ispravna recepcija djela:

„... ako ideja koja je inspirisala knjigu sama po sebi nije dovoljno vidna ili nije dovoljno jasno objašnjena u pjesmi ili romanu koji joj služi kao oмот ili simbol, komentari i tumačenja ničemu ne služe“.¹⁷

Kao što zapažamo, Žorž Sand je sklona pribjegavanju izvjesnim definicijama. Govoreći o temi smještenoj u određenom kontekstu, ona često prelazi na opšti nivo, dotičući vječita pitanja umjetnosti i književnosti. Pa ipak, različitost fragmenata je umješno struktuirana u cjelinu teksta – među njima ne postoji raskol. Razumije se, ono što se ne očekuje, mami percepciju čitalaca, igrajući se s njihovim horizontom očekivanja. Važno je napomenuti da se akcentualizacija osnovnih književno-umjetničkih vrijednosti, ostvarena na jedan tako spontan način, javlja kao spona među svim njenim tekstovima, i, ako je shvaćena kao takva, ona dopušta bolje objašnjavanje autorove motivacije u kontekstu u kojem se prvobitno našla. Najbitnije je pisati – o aktualnim događajima, bilo da se radi o pozorišnoj ili muzičkoj predstavi, ili o pojavljivanju neke nove knjige – Žorž Sand je uvijek bila tu da sve događaje stavi na papir: prijem Sent-Beva (Sainte-Beuve) u Francusku akademiju, nesreću koja je na sceni snašla glumca Debiroa¹⁸ (Deburau), hrabro pojavljivanje gospođice Mar¹⁹ (Mlle Mars) u predstavi *Figarova ženidba* (*Le Mariage de Figaro*), nezasluženo lošu kritiku Floberovog *Salamboa* (Gustav Flaubert – *Salammbô*, 1862) i to naročito u *Časopisu dva svijeta*, i mnoge druge. Kada je Flober u pitanju, ona je uvijek bila na njegovoj strani. Mnogim istaknutim ličnostima koje je poznavala pisala je o svom „dragom bratu“, kako ga je zvala, u namjeri da im pokaže njegov genij i da im stavi do znanja kako mu je njihova podrška prijeko potrebna. Često ga spominje s Balzakom (Honoré de Balzac), s ko-

¹⁷ George Sand, *op. cit.*, p. 69. („[...] si l'idée qui a inspiré un livre n'est pas assez claire par elle-même ou n'est pas assez nettement expliquée dans le poème ou le roman qui lui sert d'enveloppe ou de symbole, les commentaires et les gloses ne servent de rien“.)

¹⁸ Žan-Fransoa-Gaspar Debiro (Jean-François-Gaspard Deburau, 1796–1846), francuski glumac i mimičar. Njegov život je inspirisao Sašu Gitrija (Sacha Guitry) 1918. godine za predstavu *Debiro*, a kasnije Žaka Prevera (Jacques Prévert) i Marsela Karnea (Marcel Carné) za njihov film *Djeca iz raja* (*Les enfants du paradis*, 1945)

¹⁹ An-Fransoaz-Ipolit Bute (Anne-Françoise-Hippolyte Boutet, 1779–1847), veliki interpretator klasičnog pozorišta i jedna od najvećih zvijezda toga vremena. Komad *Figarova ženidba* je izveden u februaru 1833. godine, kad je ona imala 54 godine.

jim je razmjenjivala pisma i koji je želio da mu baš ona napiše predgovor za *Ljudsku komediju* (*La Comédie humaine*). Ta dva velika pisca se u XIX vijeku često poredi, čega je ona svjesna i na šta želi da stavi tačku:

„Često smo ih poredili zato što imaju isti postupak. Oni zasnivaju svoju fikciju na velikom proučavanju stvarnoga života. Ali oni se razlikuju po osnovnim kvalitetima, i tu se poređenje zaustavlja. Flober je veliki pjesnik i izvanredan pisac. Balzac, manje ispravan po pitanju ukusa, ima više žara i izobilnosti“.²⁰

Sandova takođe mnoge svoje redove posvećuje Viktoru Igou. Njegovu aktivnost krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina XIX vijeka smatra revolucionarnom – u svega nekoliko godina on je uspio da uradi ono što mnogi nikada neće – čuven je njegov predgovor *Kromvelu* (*Cromwell*, 1827), pisan u oratorskom stilu, koji kao pravi manifest romantičarskog pozorišta iznosi sasvim nove postavke i doživljava silan odjek kod Igoovih savremenika. Iako se danas smatra da su mnoga njegova pozorišna djela minorne vrijednosti (prvenstveno im se zamjera odsustvo dramskog smisla), Žorž Sand, imajući priliku da prisustvuje izvođenju nekih od njih, iskazuje potpuno drugačije, krajnje pozitivne impresije. Uzmimo za primjer Igoovu melodramu u prozi, *Lukreciju Bordžiju* (*Lucrece Borgia*, 1833). Ona za to djelo kaže da je možda najuzvišenije u njegovom cjelokupnom pozorišnom opusu, uzbudljivije od *Rij Blasa* (*Ruy Blas*, 1838) koji se oduvijek smatrao značajnijim. Najviše se divi odvažnoj jednostavnosti *Lukrecije* koja je kroz tri kapitalne situacije sagradila tu veliku dramu (uvreda majke u prisustvu sina, a potom: majka truje sina – sin kažnjava i ubija majku), i ističe da je sasvim prirodno da ona traje zauvijek.

Žorž Sand se u kritici pozorišta pokazala kao vrsni poznavalac toga žanra. Njene analize su detaljne i vode računa o više aspekata djela, a to su, između ostalog – sadržaj, interes radnje, kvalitet stila, zatim realizacija njegove postavke na scenu, i naročito interpretacija od koje zavisi njegov dobar prijem kod publike. Pored gorepomenutih Igoovih djela, izdvojimo i njene kritike *Avanturistkinje*, komedije danas manje poznatog Emila Ožjea (Emile Augier – *L'Aventurière*, 1848) i *Gospođe Obre*, komedije Aleksandra Dime sina (Alexandre Dumas fils – *Madame Aubray*, 1860).

Sandova je uvijek spremna da pohvali ljudski kvalitet, bilo da ga vezuje za ime Igoa, ili za nekog nepoznatog stvaraoca, na čijoj popularizaciji bi, u

²⁰ George Sand, *op. cit.*, p. 362. („On les a souvent comparé l'un à l'autre parce qu'ils ont le même procédé. Ils établissent leur fiction sur une grande étude de la vie réelle. Mais ils diffèrent par des qualités essentielles, et là s'arrête la comparaison. Flaubert est grand poète et excellent écrivain. Balzac, moins correct en fait de goût, a plus de feu et de fécondité“.)

tome slučaju, uveliko počela da radi. Časopis koji je osnovala je za osnovne ciljeve imao edukaciju narodnih masa i objavljivanje manje poznatih djela čiji su autori većinom bili samouki. Ona je u njemu branila pjesnike-radnike, među kojima je danas svakako najpoznatiji Moris de Geren (Maurice de Guérin).²¹ Kao prvog velikog pjesnika koji potiče iz radničke klase Sandova spominje Beranžea²², a pozitivnu kritiku naročito upućuje Šarlu Ponsiju (Charles Poncy), zidaru iz Tulona, koji je u dvadeset i prvoj godini objavio svoje prvo djelo *Brodovlja* (*Marines*, 1842). Pisanje je za sve njih predstavljalo potragu za ličnim mjestom u svijetu koji ih je nepravedno potcjenjivao. Vokabular koji oni koriste obiluje živim i zvučnim riječima koje sažimaju njihove osnovne ideje (emancipacija, rad, solidarnost). Konceptija po kojoj ne postoji nepremostivi jaz između pisca iz buržoaskog sloja i pisca iz radničkog sloja jeste konceptija s kojim se oni poistovjećuju; nju su razvili Sandova i pjesnik Perdigje (Agricol Perdiguier), i ona počiva na „ideji o neophodnoj nepristrasnosti književne prakse“.²³ I dok staje u odbranu pjesnika-proletera, Sandova istovremeno, uz primjetnu dozu ironije i satire, kritikuje jednog Lamartina. Premda prepoznaje dubinu misli poznatog francuskog pjesnika, ona njegove stihove smatra „starijomodnim“ i „visokoparnim“, a naročito mu zamjera manjak angažovanosti, jer upravo je ona potrebna velikim narodnim masama. Svi pjesnici-radnici su u Sandovoj vidjeli svoj najjači oslonac, iskrenu podršku i uzor, pa ipak, nedovoljno poznavanje njihovog stvaralaštva danas, kada su mnogi pali u dubok zaborav, odraz je jednog kompleksnog perioda iz kog potiču i u kom njihov položaj nije bio zavidan. Pitanje radničke poezija XIX vijeka u Francuskoj nije bilo toliko književnog, koliko u prvom redu socijalnog karaktera.

Već smo napomenuli koje mjesto pripada ženama u romanima Sandove – isti je slučaj i sa njenim tekstovima. Ona nastoji da promjeni sliku stvarnosti tako što će kod svojih savremenika, između ostalog, probuditi svijest o značaju ženskog pisanja i o važnosti koju žene imaju u svijetu umjetnosti uopšte. Sklonost ka ponavljanju i plasiranju istih ideja u više oblika samo je odraz njenog nezadovoljstva njihovim tadašnjim položajem. Ona u promjenama vidi nužnost. Tendencija preuzimanja postulata ženske egzistencije iz prošlih vremena se, dakle, čvrsto odbacuje. Sandova problemu prilazi direktno i obrađuje ga na cjelovit način. U člancima sa tom tematikom ponekad nastupa agresivno, ali uvijek kraj-

²¹ Žorž Moris de Geren (George Maurice de Guérin, 1810–1839), u francuskoj književnosti je ostao upamćen po svojim djelima *Kentaur* (*Centaure*, 1840) i *Bahantkinja* (*La Bacchante*, 1861), objavljenim poslije njegove smrti.

²² Pjer-Žan de Beranže (Pierre-Jean de Béranger, 1780–1857), pjesnik i satirista.

²³ Dinah Ribard, „De l'écriture à l'événement. Acteurs et histoire de la poésie ouvrière autour de 1840“ in: *Revue d'histoire du XIXe siècle* [online], 32, 2006. („l'idée d'un nécessaire désintéressement de la pratique littéraire“.)

nje objektivno. Piše ih u prvom licu množine, stajući ispred onih koje zastupa. Sva njena izlaganja su vođena nadom u boljitak²⁴, koju pojačava njen stav da dovoljno jaki i mudri muškarci takođe žele intelektualnu emancipaciju žena. Stoga kritikuje sve one koji to nijesu. Primjetno je da kada govori o muškom rodu, konkretno u jednom članku posvećenom *Sjećanjima* gospođe Merlen²⁵ (Madame Merlin – *Souvenirs*, 1836), početno uopštavanje uopšte ne postoji – ona je daleko od jedne takve misaone skučenosti, a dovoljan dokaz da u njenom odnosu prema muškarcima nema podozrivosti, makar i latentne, jeste način na koji je govorila o mnogima, što smo već imali prilike da pokažemo. Naravno da će u njenim tekstovima biti govora o „muškoj“ i o „ženskoj“ strani, ali samo u onoj mjeri u kojoj manir uopštavanja podrazumijeva najefikasniji učinak. U čitavoj priči najbitnija je vrijednost koja mora biti priznata, a nje svakako ima kod oba pola.

Gospodica Mar, gospođa Merlen, Mari Dorval – samo su neka od ženskih imena na koja nailazimo u tekstovima Sandove i čiju posebnost ona s razlogom veliča. Amabl Tasti (Amable Tastu), Eliza Merker (Elisa Mercœur), Antoanet Kare (Antoinette Quarré), Mari Karpantje (Marie Carpentier) – sve pjesnikinje – takođe zaslužuju da ovdje budu spomenute, budući da je Žorž Sand i o njima pisala sa mnogo žara. Baveći se problemom ženskog pisanja, ona ističe njegov veliki psihološki značaj i poziva da se ono pažljivo prouči, milostivo ocjeni i zaštititi. Obrazovanje shvata kao važan faktor za poboljšanje njegovog kvaliteta, a kako ono ženama nije omogućeno, ili barem ne u onoj mjeri kao kod muškaraca, ona „u ime prosvetiteljstva, u ime filosofije, u sveto ime pjesničke umjetnosti“ moli kritiku da se, umjesto strogih ocjena koje daje, „očinski poduhvati obrazovanja žena pisaca“²⁶.

Žorž Sand je svojim angažmanom uspjela da skrene pažnju čitalaca na osobenosti ženskog pisanja, i naročito na njegov značaj. Počev od sedamdesetih godina XX vijeka, njemu će biti posvećena posebna pažnja u okviru

²⁴ Njen fokus je više puta usmjeren ka budućnosti:

„Dakle doći će vrijeme, možda, u kom će područje nauke, umjetnosti i filosofije biti otvoreno za oba pola“.

[u originalu (p. 83): „Un temps viendra donc, peut-être, où le domaine des sciences, des arts et de la philosophie sera ouvert aux deux sexes“.] Ili :

„Jednog dana, možda, ravnopravnost će moći da bude zahtijevana“.

[u originalu (p. 85) : „Un jour, peut-être, l'égalité pourra être réclamée“.]

Da nema rječce „možda“, oba puta upotrijebljene na isti način - izdvajanjem zarezom - rečenice bi odavale utisak autorove *sigurnosti* u ono što predstoji, ovako mu ostaje *nada*.

²⁵ Marija de la Mercedes de Žariko (Maria de la Mercedes de Jaruco, 1788–1852), bila je poznata po svom salonu koji su posjećivale poznate ličnosti tog vremena. Bavila se muzikom i pisanjem.

²⁶ George Sand, *op. cit.*, pp. 86–87. („Au nom des Lumières, au nom de la philosophie, au saint nom de l'art poétique [elle prie la critique] d'entreprendre paternellement l'éducation des femmes auteurs“.)

mnogih teorija. Navedimo ginokritičku teoriju koja se bavi rekonstrukcijom ženske tradicije, i francusku teoriju ženskog pisma za koju je karakteristično „teorijsko čitanje ‘ženskog’ kao diskurzivnog efekta u tekstu koje odbacuje vremensku dimenziju“.²⁷ Sandova bi svakako bila zadovoljna razvojem ženskih studija kojima se, na izvjestan način, sama bavila čak i više nego što joj je to dozvoljavalo vrijeme u kojem je živjela.

Zahvaljujući objavljivanju tekstova, Žorž Sand je iznad svega uspjela da precizira mjesto književnosti i umjetnosti u svom životu. Pokazali smo samo djelić mišljenja koje je ona iznijela o romanu, poeziji i pozorištu, o umjetnosti uopće, kao i o svima onima koji su na neki način bili povezani s njima. Iako se danas govori o manjku kvaliteta njenih romaneskih ostvarenja, za njene kritičke tekstove, za koje se podrazumijeva da ih ne treba uzeti u tradicionalnom smislu riječi, sasvim sigurno možemo da kažemo suprotno – oni obiluju kvalitetom koji taj vid pisanja zahtijeva. I baš u njima talent Sandove dolazi do punog izražaja.

Bibliografija

- BASSAN, Fernande, „Le féminisme de George Sand à propos d’Indiana“ in: *Carrefour de cultures*, Tübingen: Narr, 1993, pp. 157–164.
- BAUDELAIRE, Charles, *Journaux intimes*, Les Editions G. Crès, Paris, 1920.
- DASH, Comtesse, *Le Livre des Femmes*, Librairie Nouvelle, Paris, 1860.
- DOJČILOVIĆ-NEŠIĆ, Biljana, „Ginokritika: istraživanje ženske književne tradicije“ in: *Ženske studije*, br. 5–6, Beograd, 1996, str. 61–164.
- HODGSON-VERDON, Diane Hilary, *Le Moralisme féministe de George Sand dans son œuvre romanesque entre 1837 et 1849*, McGill University, 1971.
- PROUST, Marcel, *À la recherche du temps perdu*, tome I, Livres en édition électronique.
- RIBARD, Dinah, „De l’écriture à l’événement. Acteurs et histoire de la poésie ouvrière autour de 1840“ in: *Revue d’histoire du XIXe siècle* [online], 32, 2006.
- SAND, George, *Questions d’art et de littérature*, Editions des femmes, Paris, 1991.

²⁷ Vidjeti rad: Biljana Dojčinović-Nešić, „Ginokritika: istraživanje ženske književne tradicije“ in: *Ženske studije*, br. 5-6, Beograd, 1996, str. 61-164. Dostupno na: <http://www.zenskestudie.edu.rs/> [13. 09. 2013.]

GEORGE SAND AND *ISSUES OF ART AND LITERATURE*

In 1878, a collection of criticism essays *Issues of Art and Literature* was published posthumously. George Sand published those essays originally in the most famous French magazines of the time. The second edition of the book would be published only at the end of twentieth century, giving us an insight into the almost-forgotten texts. This paper provides a brief overview of the texts, reflecting on the literary works of Sand and the time in which she lived.

Key words: *George Sand, criticism, art, literature, feminism*